

обкладалися в першу чергу предмети повсякденного вжитку, в той час, як на предмети розкоші припадав незначний відсоток оподаткування [11, 55]. Зважаючи на таку несправедливість системи оподаткування, автор довів необхідність впровадження прогресивного податку на прибутки.

Нерівномірності та занадто високим ставкам непрямих податків, якими обкладалися товари повсякденного вжитку, а отже і сплачувалися найнезаможнішими прошарками населення, присвятив свою працю А. Житков [12]. Автор розкрив процес перекладання податків, що мали сплачувати виробники, на споживачів [12, 7]. Проаналізувавши розпис державних прибутків та видатків на 1905 р., дослідник зробив висновок, що непрямі податки є основним джерелом наповнення бюджету: з 2 млрд крб. прибутку близько 1,7 млрд крб. припадає на непрямі і лише 215 млн крб. – частка прямих податків [12, 8]. У дослідженні автор, вказуючи на перевагу в Російській імперії непрямих податків над прямими, порівняв ці показники з аналогами західноєвропейських країн. Так, в Іспанії непрямі податки були вищими за прямі у 1,5 разу, в Англії – у 2,5 разу, у Франції – в 3 рази, в Російській імперії – у 9 разів [12, 15]. За розрахунками А. Житкова, у 1905 р. селянин сплачував у 48 разів більше податків за користування землею, ніж поміщик [12, 16]. При цьому аргументом на користь несправедливості такого оподаткування, на думку автора, є те, що селянам було надано найгіршу землю, відповідно і прибутки з неї були значно меншими, ніж з поміщицької.

Отже, дослідження вітчизняних вчених зазначеного періоду умовно можна поділити на три групи: 1) праці, що базувалися на історії економічних вчень Західної Європи; 2) вітчизняні теорії податкових перетворень; 3) концепції оподаткування царського уряду Російської імперії.

Таким чином, аналіз праць вітчизняних дослідників останньої третини XIX – початку XX ст. дає можливість твердити, що в процесі еволюції поглядів в історико-економічних дослідженнях більшість авторів схилиються до ідеї про доцільність реформування сучасної їм податкової системи шляхом впровадження прогресивного податку на прибутки.

КАРНІ ПОЛІТИЧНІ СПРАВИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ ЩОДО СЕЛЯНСЬКИХ РОДИН ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Багатогранний напрям вітчизняної історичної науки, окреслений умовним визначенням „аграрна історія”, має давні традиції і є одним із найбагатших на досягнення та опрацювання. У російській дореволюційній історичній школі завжди уважно ставилися до пошуку закономірностей економічного та соціального життя селянської верстви, яка забезпечувала розвиток велетенської аграрної держави. За радянського періоду вченими було багато зроблено щодо дослідження економічних відносин, суспільних метаморфоз та виявів селянського невдоволення й протестів. І в наш час тривають розробки тем, пов'язаних з українським селом, частково продовжуючи інерцію попередніх років, частково ґрунтуючись на значенні цих досліджень для традиційно аграрної української нації.

Відповідно окреслилася і співвідносна джерельна база, яку залучають вчені у своїх працях. Переважно це масові джерела, придатні до статистичного обробітку, які дозволяють прослідкувати глобальні метаморфози у загальнодержавних масштабах або, принаймні, на рівні регіону. Наприклад, опрацювання узагальнюючих документів адміністративного обліку населення – „перечневих” відомостей та генеральних таблиць ревізійних переписів, дозволили В. Кабузану [1], А. Перковському [2] уточнити чисельність різних видів селянського населення, з'ясувати окремі демографічні питання [3, 161-163]. Багаторічна кропітка робота Є. Сташевського над господарськими інвентарями казенних і приватних маєтків Правобережжя привела до появи фундаментальної праці з економіки сільського господарства XVIII – XIX ст. [4]. Тією чи іншою мірою автори різних досліджень використовували викупні документи аграрної реформи, масові збірки документів із придурення селянських виступів, матеріали адміністративного обліку тощо [5].

Однак сьогодні ставить перед істориками нові завдання, предметом наукових розвідок все частіше стають не маси, а конкретні особи. Активно розвиваються дослідження на рівні мікрорегіонів, в першу чергу, краєзнавчого характеру. Сучасне суспільство виявляє інтерес до з'ясування власної генеалогії, пошуку свідчень, хай і найскупіших, щодо своїх предків. Все це потребує залучення до наукового обігу нових видів писемних джерел, глибшого опрацювання вже відомих. Виходячи з потреб здійснення генеалогічних реконструкцій, ми можемо віділити з наявної джерельної бази чотири основні архівні групи: джерела церковного походження, документацію державно-адміністративного обліку населення, господарсько-фінансову документацію і матеріали судово-поліцейського характеру.

Кожна з них об'єднує джерела не лише за атрибутами походження та формальної подібності. Значно важливішими є відмінності, приховані в інформативному їхньому наповненні, у змісті відомостей про особу, сконцентрованих у документах

1. Лебедев В.А. О поземельном налоге. – С.Пб., 1868.
2. Воронцов В.П. Государственные доходы России сравнительно с другими странами. – С.Пб., 1907.
3. Янжул И.И. Основные начала финансовой науки. Учение о государственных доходах. – С.Пб., 1890.
4. Бржеский Н. Натуральные повинности крестьян и мирские сборы. – С.Пб., 1906.
5. Локоть Т.В. Бюджетная и податная политика России. – М., 1908.
6. Шванебах П.Х. Наше податное дело. – С.Пб., 1903.
7. Федорович С. Как собираются и на что расходуются народные деньги. – С.Пб., 1905.
8. Гурьев А.Н. Прямые и косвенные налоги. – С.Пб., 1893.
9. Шелгунов Н. Податной вопрос. – С.Пб., 1872.
10. Краткий свод предположений земских собраний, губернских по крестьянским делам присутствий и губернаторов по вопросу о преобразовании системы подушных сборов. – С.Пб., 1872.
11. Головачев А. А. Десять лет реформ 1861-1871. Издание „Вестника Европы”. – С.Пб., 1872.
12. Житков А. О налогах. – М.: Труд и воля, 1906.

певної групи. Зокрема, матеріали судово-поліцейського походження, на відміну від інших їх видів, містять характеристики зовнішніх відзнак осіб, рис характеру, цитують вирази суб'єктів, описують побут їхніх родин тощо. Хоча ці джерела не мають ознак загальності, а є швидше індивідуальними (чи стосуються обмеженого кола осіб), фіксація таких процесуальних норм, як опитування свідків, взяття допитів дозволяє отримати інформацію не лише про правопорушників, а й багатьох їхніх земляків.

Нині складність роботи з джерелами судово-поліцейського походження полягає у їх розпорошеності, відсутності територіального групування, „глухих” описах, інколи – великих обсягах фондів. Тут пошук свідчень про конкретних осіб проводити важко, а ймовірність успіху є значно нижчою, ніж при роботі з господарськими інвентарями, метричними книгами, ревізькими та посімейними списками. Зазначимо, що величезна кількість кримінальних справ, припинених за відсутністю складу та ознак злочину, знищувалися ще у судових установах Російської імперії. Наприклад, лише у чотирьох повітах губернії за три роки ліквідовано 2558 карних справ, позбавляючи нас можливості довідатися про обставини життя тисяч селян [6].

Разом із тим, серед різноманітних архівних збірок, породжених діяльністю правоохоронних установ Російської імперії, знаходимо і такі, у яких згруповані однотипні справи про правопорушення селян. Обсяги таких груп інколи доволі масивні. У зв'язку з цим об'єктом вивчення є матеріали судово-поліцейського характеру, предметом – колекції справ про політичні злочини селян Подільської губернії, що відклалися у кількох архівах України і об'єднані під титулами „*О ругани царя...*”, „*О высказывании ... за свержение царя*”, „*О агитации...*”. Мета публікації – дослідити політичні справи кінця XIX – початку XX ст. як джерело інформації щодо селянських родин Півдня.

Очевидно, прослідкувати зародження практики покарання за образу правителів неможливо. В російській історіографії її переважно починають від особливого виду державних злочинів відомих під назвою „*Слова и дела Государева*” [7, 35-36], яка широкого розповсюдження отримала за Петра I, коли будь-яка словесна образа монарха або незадоволення його діями були підведені під поняття державного злочину, що карався стратою. Продовжувалася вона і після його смерті. Катерина II невдовзі після воцаріння, указом 1762 р. заборонила вживати вираз „Слово і діло, *а если кто отныне оное употребит в пьянстве или в драке или избегаая побоев и наказания, таковых тотчас наказывают так, как от полиции наказываются озорники и бесчинники*” [8]. Щоправда, обов'язок доносити про політичні злочини ніхто, звичайно, не скасовував.

Практика покарання канчуком за образи членів імператорської родини тривала і значну частину XIX ст. [9, ст. 217-218]. Установлення про покарання від 1885 р. містило окрему главу „*О преступлениях против Священной Особы Государя Императора и Членов Императорского Дома*”. Найчастіше до селян застосовувалися санкції за образу словом або символічно царя (ст. 246) й членів царствующого дому (ст. 248). Малося на увазі виголошення зухвалих образливих слів або умисне пошкодження чи

знищення виставлених у публічному місці зображень. Найсуворіше покарання – каторга від 6 до 8 років – зменшувалося до ув'язнення в казематі (якщо підсудний не мав наміру до образи) або до тюремного ув'язнення чи арешту (у випадку „*неразумия*”, „*невежества*” чи у стані сп'яніння); переважно такі діяння каралися в адміністративному порядку [10].

У 1880-90-х роках практика адміністративного розгляду справ про образу монархів набула надзвичайного поширення. Лише Закон 4 червня 1904 р. „Про деякі зміни у порядку провадження по державним злочинам і застосуванні до них постанов нового Кримінального установлення” скасував подібний порядок вирішення таких справ [11, 99-100].

Політичний характер процесів зумовлював і спеціальну процедуру їх розслідування. Зокрема, вони перебували під пильним прокурорським контролем, аніж кримінальні [12, 102]. Завдяки цьому ми маємо масиви справ та супровідних документів у фонді прокурора Одеської судової палати, який зберігається у Центральному Державному історичному архіві України у м. Києві (ф. 419) та фондах окружних судів з обласних архівів. Певні справи про політичні злочини подільських селян відклалися і в об'єднаному фонді жандармських установ Подільської губернії (ф. 301 ЦДАК України).

Судові палати були породженням судової реформи 1860-х рр. Округ Одеської судової палати створено в 1869 р. До складу його входили губернії: Бессарабська, Катеринославська (за винятком Бахмутського і Слов'яно-Сербського повітів), Таврійська, Херсонська і Подільська. На території нашої губернії діяли 2 окружних суди – Кам'янець-Подільський і Вінницький. Кам'янець-Подільський окружний суд функціонував у 1880-1920 рр. Його діяльність відображена у колекції документів, яка становить найбільший фонд Державного архіву Хмельницької області, що нараховує 144049 справ (ф. 144). Вінницький окружний суд був створений згідно із законом Державної Ради від 11 квітня 1909 р. Компетенція його поширювалася на Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Летицький, Літинський та Ольгопольський повіти. Документи суду становлять 172-й фонд ДАВО, який нараховує 20175 одиниць зберігання. Політичні справи зібрані в описі № 4 (613 од.).

Зупинимося детальніше на змісті документів прокуратури судової палати. Загалом 419-й фонд ЦДАК України нараховує 10913 одиниць зберігання, розбитих на три описи: перший – політичні справи, другий – кримінальні і третій – канцелярія. Справи з різних губерній зібрані у фонді окремими групами за роками. Причорноморські губернії, у яких переважали соціально активніші переселенці, згадуються у титулах значно частіше, аніж Поділля. Наприклад, за нашими підрахунками, подільські селяни були фігурантами лише 154 справ з першого тому першого опису.

Концентрація справ у фонді промовисто демонструє гостроту політичної ситуації загалом у імперії й окремих її частинах зокрема. Селяни пореформеного Поділля починають масово переслідуватися за антиурядові висловлювання з 1880-го року. Загальне загострення ситуації у країні цього періоду поступово доходить і до традиційно інертних посполитих.

Процедура здійснення прокурорського нагляду визначала і зміст документів, які зберігаються у фонді. Чітко окреслений ланцюжок проходження інформації до прокурора Одеської судової палати: йому писав начальник Подільського губернського жандармського управління, якому, в свою чергу „помощник мой в Брацлавском уезде представил сообщение Пристава 4-го стана Ольгопольского уезда о том, что ... крестьянка Татьяна Шамраева заявила местному полицейскому уряднику...” [13, 1]. Інколи до прокурора зверталися прокурори або їхні заступники (*товарищи*) з округних судів – Кам’янець-Подільського і Вінницького. Подекуди селяни самі доносили відразу приставам [14, 1]. Часом інформація до жандармів потрапляла від повітових справників [15, 2]. У будь-якому випадку ми бачимо тут чітку співпрацю адміністративних, поліцейських і жандармських органів.

Сутність справи, як правило, викладається вже у самому *поданні*, в якому згадуються обставини правопорушення, населений пункт, коротко характеризується особа порушника, інколи вказуються імена свідків, інколи – лише їхня кількість. Часто такі самі свідчення викладаються у *рапортах*. Нерідко тут же занотовані характеристики правопорушників, надані місцевою владою: „Из собранных сведений о личности крестьянина Ксенофонта Мельничука оказалось, что он вероисповедания православного, лет от роду 40, женат на дочери ... Филиппа Шияна, Агафии 39 лет, имеет детей (перелічуються імена і вік чотирьох дітей), умственно не развит, грамоты не знает, ремесла тоже, в политическом отношении за Ксенофонтом Мельником ничего предосудительного не замечалось, пристрастен к пьянству, характера дерзкого” [16, 13 зв.].

У деяких справах ми зустрічаємо „*статистичний листок*”, у якому містяться відповіді правопорушника на 17 запитань [17, 214]. Виходячи з теми нашого пошуку виділимо найцікавіші пункти документа: 1) ім’я, прізвище та по батькові; 2) вік на момент здійснення злочину; 3) місце народження; 4) постійне місце проживання; 5) народження (законне чи незаконне); 6) звання („состояние”, „сословие”); 7) „народность и племя” (як правило – *малоросс.*); 8) релігія; 9) сімейний стан (записувалося не лише одруження, але й кількість дітей, інколи – імена родичів та їхній вік).

Судові досьє ХХ ст., як правило, починаються з *обвинувального акту*, у якому стисло (рідко більше двох сторінок) викладено сутність справи із зазначенням повного імені правопорушника, його віку, свідків. Акти переважно друкувалися на машинці, надсилалися сторонам процесу.

Наступним документом у таких справах є *список осіб, що мають викликатися* (подлежачих вызову) на *судове засідання*. У ньому перелічуються обвинувачений і свідки й вказується місце їхнього проживання. Інколи на цьому ж аркуші окремо дописувався список свідків з боку обвинуваченого.

У багатьох справах зустрічаємо копії *посімейних списків* про сімейний стан селян. Списки містили 11 колонок, серед яких: номери родин за порядком і за ревізькими списками; повні імена чоловіків – членів сімей; вік (за ревізькими списками і метрикою);

відмітки про зміну місця проживання; імена та вік жінок.

Нарешті, найповніші свідчення про життя та особу селянина містять *протоколи* допитів обвинувачених та свідчень (рос. – *свидетельских показаний*) очевидців. Вони долучені до більшості прокурорських справ. На початку кожного протоколу вказуються повні імена, вік, віровизнання, звання, місце проживання. Звідси ми дізнаємося про відносини в середині родини, визначаємо сільські „вуличні” прізвиська, з’ясуємо, хто кому був сусідом, товаришем, отримуємо інформацію про районування села, назви різних його „кутків” тощо. Інколи навіть довідуємося про деякі світоглядні позиції посполитих: так, селянин із Цибулівки Михайло Сорока на докори односельців у крадіжці лісу пана Собанського відповів, „*що ліс власність не Собанського, а їх (тобто селянських) дідів і прадідів, а оскільки цар одружений з полькою, то й віддав їм усю землю і ліси, і води*”, а далі додав: „*антихрист і антихристам дав право*” [13, 1].

Аналіз справ фонду виявляє кілька цікавих закономірностей у політичних справах подільських селян. Досить часто правопорушення відбувалися під впливом алкоголю. Можливо, обвинувачені обирали таке пояснення як спосіб захисту: „Оскільки нічого не пам’ятаю, то й вини своєї не визнаю”. Однак уже самі назви справ говорять, що нерідко дії відбулися саме у пивних, трактирах, корчмах. Відповідно, годі шукати у таких образах якогось справжнього політичного змісту. Наприклад, Семен Бідюк зі Скибинець Гайсинського повіту 8 травня 1886 року побачивши, як служниця Тростяничського трактиру закорковує пляшки з горілкою, сказав: „*О! Что с этими шкаликами вышло, сама печатает. Большое добро сделал покойный Государь, а убили его. Дай Бог, чтобы и этого убили!*” [15, 2]. Зрозуміти зв’язок між горілочаними пляшками і особою імператора досить важко, можливо фраза була такою кострубатою ще у момент виголошення, а можливо набула такого вигляду при перекладі на російську мову урядником. Додамо, що свідчення соцького та ще п’яти селян – очевидців події, також долучені до цієї справи.

Як уже зазначалося, одна з форм образи монаршої фамілії полягала у пошкодженні і нищенні їхніх портретів. Тому чимало справ фонду присвячено з’ясуванню обставин саме таких злочинів. Цікаво, що селяни інколи надавали звичайним побутовим суперечкам політичного характеру, сподіваючись таким чином перемогти своїх противників. Наприклад, бійка між рідними братами Прибігами, які не поділили землю і спадок після смерті багька, набула особливого звучання, оскільки один із них намагався звинуватити інших двох у нападі на свій дім і ламанні портрету царя [18]. На думку поліцейського урядника, у такий спосіб брат сподівався спровадити рідню до Сибіру, а сам залишитися на 15-ти десятинах землі.

Царська карна машина була багато років налаштована на одну головну мету – боротьбу з сепаратизмом польської шляхти – і важко переорієнтовувалася на нові цілі. Ця інерція прослідковується і у справах зазначеного фонду. Наприклад, зазнав переслідування дрібний поміщик Рациборівський. У 1886 р. він насварив за невичищені жолоби селянина і обізвав його. Останній виявився відставним солдатом і відповів, що „*служив Богові і Государю, але так його не обзивали*”. На що

розлучений дідич відповів: „*Ти служив такому ж дурню, як і сам*” [19, 30 зв.-31]. Зрозуміло, що селянин скористався нагодою і доповів у поліцію.

Тут виявляється ще один цікавий момент. Досить часто освіту українські селяни отримували не у школі, а в армії. Багато солдатів поверталось на батьківщину грамотними. У цьому випадку ми бачимо, що тим самим каналом до сіл йшла й інформація про свої права. Часте повторення у справах виразів „*Я не дурень (бидло, скотина і т.д.), бо служив Богові і Імператорові*”, свідчить, що, очевидно, солдат навчався таким чином відстоювати свою гідність служилих людей в умовах післякріпосницького села. Не дивно, що багато випадків пов'язано саме з висловлюваннями або діями відставних солдатів та унтер-офіцерів [20;21].

Від початку ХХ ст. все більше з'являється справ, у яких селяни фігурують не як випадкові жертви гіпертрофованої пильності царських „силовиків”, а як свідомі учасники політичної діяльності. Спочатку така поведінка виявлялася у поширенні чуток [22], а далі почала реалізовуватися у розповсюдженні різноманітних „прокламацій” та агітації інших селян до спротиву [24].

Логічним продовженням стала участь хліборобів у політичних виступах 1905 року і пізніших часів. У цей час змінюється і характер справ, з'являються і нові форми протесту – політичні демонстрації, теракти, захоплення панських земель, підпали [14, 1].

Завершуючи наш огляд, можемо констатувати, що політичні карні справи пореформених часів є цінним джерелом з історії та генеалогії селянських родин. Вони зберігають усі притаманні судовим та поліцейським документам властивості, включно з винятковою інформативною різнобарвністю і наповненістю. Однак, на відміну від більшості карних справ, політичні містять набагато більше відомостей про світоглядні позиції селян, що робить їх особливо цінним джерелом для вивчення історії селянського побуту, моралі, психології тощо. Залучення широкого кола свідків також посилює інформативне значення цих джерел. Маємо приклади, коли допитувалися десятки односельців з метою з'ясувати обставини правопорушення. Відповідно, до справи заносилися й відомості про цих осіб.

Врешті, концентрація цих досьє у кількох фондах архівів України дозволяє говорити про реальність практичної пошукової роботи серед цих документів. Якщо можливість винайдення імені окремого суб'єкта пошуків і є досить малоймовірною, то отримання інформації про життя, побут і звичай жителів конкретного подільського села цілком вірогідне.

- Западной России. – К., 1870; Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – К., 1954; Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева. – Т. 1-2. – М.; Л., 1946-1958; Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки ХІХ ст.). – К., 1959; Маркіна В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины ХVІІІ в. – К., 1961; Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостной системы. – К., 1989; Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ століття. – К., 1994.
6. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 172. – Оп. 4. – Спр. 157.
  7. Евреинов Н. История телесных наказаний в России. Репринтне видання. – Харків, 1994.
  8. Семевский М. Слово и дело. – 2 вид. – С.Пб., 1884.; Есиков Г. Государево дело // Древняя и новая Россия. – 1880. – № 4.
  9. Свод Законов 1832 г. – С.Пб. – Т. ХV.
  10. Відповідно до височайшого повеління від 10 червня 1881 р.
  11. Ярмыш А. Наблюдать неотступно... Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце ХІХ – начале ХХ веков. – К., 1992.
  12. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. Судебная реформа, судоустройство.
  13. Центральний Державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 1578.
  14. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4512.
  15. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 1340.
  16. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4512.
  17. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 1340.
  18. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 2312.
  19. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 1386.
  20. Наприклад: ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 2367.
  21. Спр. 2702 „...Балтського повіту відставного солдата Сандурського З.Н...” 1898 р.
  22. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 664.
  23. Очевидно, першою у цьому ряду є спр. 282 „За звинуваченням селянина Корнійчука К.Х. у висловлюванні серед с. Карбівки Гайсинського повіту за знищення царського уряду і зберігання народницького журналу „Вперед” 1874-80 рр.
  24. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 1454.
  25. Литвак Б.Г. Крестьянское движение в России в 1775 – 1904 гг. История и методика изучения источников. – М., 1989.

В. Соловйова

УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТІЯ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ У 1917–1920 РР.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У сучасних умовах пошуку шляхів усамостійнення молодій Українській державі, її утвердження на міжнародній арені, особливої актуальності набувають праці, присвячені історії міждержавних стосунків. Важко переоцінити значення досвіду дипломатичної служби за доби національно-визвольних змагань для визначення зовнішньополітичної концепції сучасної України. Дослідження в цьому напрямі мають як наукову, так і практичну цінність. Вони необхідні для випрацювання зовнішньополітичних пріоритетів, визначення місця України в сучасній політичній світовій мозаїці як в геополітичному, так і в

1. Кабузан В. М. Народонаселение России в ХVІІІ первой половине ХІХ вв. (по материалам ревизий). – М.: Изд. АН СССР, 1963.
2. Перковський А.Л. Народонаселение Украины в ХVІІІ веке: Дис...канд. іст. наук. – К., 1968.
3. Кабузан В., Махнова Г. Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1795–1959 гг. // История СССР. – 1965. – № 1; Кабузан В. Чисельність українського населення на території Росії за ревізіями 1732 і 1763 років // Український історичний журнал. – 1960. – № 6.
4. Сташевський Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в ХVІІІ – первой половине ХІХ в. – М., 1968.
5. Антонович В. Исследование о крестьянах в Юго-